

ХЕРБАРТ И НЕГОВИЯТ ПЪТ КЪМ ПЕСТАЛОЦИ И ПЕДАГОГИКАТА

Албена Чавдарова

Софийски университет „Св. Климент Охридски“

Резюме. През периода 1797 – 1799 г. Хербарт е частен учител в Швейцария. Чрез посредничеството на свои приятели състуденти той посещава Песталоци в Бургдорф. Тази среща е в основата на последвала двугодишна изследователска работа върху научните основания и практическата стойност на „метода“ Песталоци, която намира израз в първите педагогически произведения на Хербарт.

Keywords: Herbart, Pestalozzi, meeting in Burgdorf, Herbart's reception

През тази година се навършват 240 години от рождението на Й. Ф. Хербарт (1776 – 1941) и 270 от рождението на Й. Х. Песталоци (1746 – 1827). Съдбата среща двамата в Швейцария, където младият Хербарт е домашен учител и прави първи стъпки в практическата педагогика, а 52-годишният писател и публицист Песталоци изживява своите „есенни дни“⁽¹⁾, изпълнени с душевни терзания, но и с нестихваща популярност. В тези наглед безметежни години и двамата чертаят планове за бъдещето. Хербарт иска да остане „от 8 до 10 години“ в „своята работилница“, а Песталоци продължава да се стреми към реализиране на „крайната цел“ да „бъде учител“. Но „съдбовната“ 1798 година и последвалите събития променят по различен начин техните предначертания. Притиснат от революционните процеси и лични семейни проблеми, Хербарт обмисля да напусне Берн, а Песталоци, обладан от вярата, че ще може най-сетне да осъществи своите мечти, приема предизвикателството да бъде „баща на сираците“ в Станс и учител на необразованите деца в Бургдорф. Преди да отпътува окончателно от Швейцария, Хербарт се запознава не само лично с Песталоци, но и с неговата дейност.

Настоящото изследване, на основата на проследяване личната кореспонденцията на Хербарт и на Песталоци, прави историческа реконструкция на събитията около края на XVIII и началото на XIX век, когато чрез своя приятелски кръг от Университета в Йена младият Хербарт открива пътя към Песталоци и към педагогиката.

Хербарт в Йена и „Обществото на свободните мъже“

В края на XVIII и началото на XIX век Университетът в град Йена²⁾ получава огромна известност, която в голяма степен се дължи на плеядата знаменити личности, които идват именно в Йена да живеят и творят, а в Университета – да учат и преподават. Сред тях са Й. Гьоте (1749 – 1832) – „таен“ попечител на Университета; Фр. Шилер (1759 – 1805) – извънреден професор по история и философия от 1798 г.; Й. Фихте (1762 – 1814) – професор по философия от 1794 до 1799 г.; Фр. Шелинг (1775 – 1854) – извънреден професор по философия от 1798 до 1799 г.; Г. Хегел (1770 – 1831) – доцент и професор по философия от 1801 до 1807 г.; В. Хумболт (1767 – 1835) – живее в Йена от 1794 до 1797 г. и е част от кръга на авангардистките поети и писатели заедно с братята Август и Фридрих Шлегел, Новалис, Фр. Шлаермахер и др., които също по това време резидират в града. Със своето творческо и интелектуално присъствие те доказват, че Йена не е просто „някакъв град, с някакъв университет и с някакви професори“ (Набек, 1996: 6), а литературният и философски център на Германия.

В това наситено с умствен кипнеж и духовен подем време през пролетта на 1794 г. в Йена пристига младият Й. Хербарт. Като студент той попада в кръга на будни и жадни за знания студенти, сред които са Йохан Фишер (1772 – 1800)³⁾, Рудолф Щек (1772 – 1805)⁴⁾, Йохан Смит (1773 – 1857)⁵⁾, Казамир Бюлендорф (1775 – 1825)⁶⁾, Йохан Рист (1775 – 1847)⁷⁾, Фридрих Мурбек (1775 – 1827)⁸⁾, Йохан Грийс (1775 – 1842)⁹⁾, Фридрих Ешен (1776 – 1800)¹⁰⁾, Теодор Циймсен (1777 – 1843)¹¹⁾ и много други, с които през своя и техния житейски път поддържа искрени и дълбоки приятелски отношения и чувства, отразени в многобройни писма и чести срещи помежду им. В голяма степен те са и връзката на Хербарт с Швейцария и стоят в основата на неговата среща с Песталоци и последвалата изследователска работа върху идеите му. Освен близките духовни контакти ги обединява и обстоятелството, че всички те членуват в учреденото на 1.06.1794 г. от студенти на Йенския университет литературно дружество, известно с названието „Общество на свободните мъже“¹²⁾.

Приемането в този „специален“ кръг е не само привилегия, но и широко отворена врата за Хербарт към един нов свят, свят на идеи, на различни мнения, на позиции, на дебати и спорове около въпроси, които вълнуват младите хора по това време – за Френската революция и отхвърлянето на съсловно-абсолютисткото общество, за морала, за ролята на учения, за културата и литературата, за университета и неговата функция в държавата. Интелектуалните разговори в рамките на „Обществото...“ провокират любознателния студент към задълбочени философски занимания и по думите на неговия приятел Рист той принадлежи към онези 6 – 8 човека, които „се представят като изключителни таланти“, дори самият той „взима уроци“ по философия от Хербарт (Rist, 1880: 56). Тази оценка е напълно заслужена, тъй като Хербарт се занимава усърдно с науките, но не само по посока на тяхното изучаване, но и в търсене

на свой път към тях. За това свидетелстват седем съчинения, които Хербарт пише по време на следването си в Йена и които са доказателство за това колко сериозно се отнася той към познанието (Herbart, 1887 – 1912: vol. 1).

Ето защо, напълно необосновано, в началото на 1797 г. Хербарт заедно с група приятели от „Обществото на свободните мъже“ обмисля да замине за Швейцария, като очаква и подкрепа от своите родители. Получава я от майка си, която е заедно с него в Йена и е разочарована от заниманията на сина си. Затова тя го окуражава да замине с думите: „Какво правиш тук? Не слушаш лекции, изучаваш всичко сам, след което ходиш при професорите и обсъждаш прочетеното с тях... Отивай...“ (Herbart, 1887 – 1912: vol. 16, p. 71).

Решението е взето и Хербарт се насочва към известната бернска фамилия Щайгер. Защо? От една страна, това се дължи на неговия приятелски кръг, в който има швейцарски студенти. Според Бартоломей лангтфогт¹³⁾ Карл Щайгер (1755 – 1832) е „предоставил неограничена власт на своите приятели да изберат учител за неговите трима синове“ (Herbart, 1883 – 1884: vol. 1, p. XXVI) и изпълнявайки тази задача, те уговарят Хербарт, като изхождат от неговите сериозни научни занимания. Другата причина, поради която Хербарт отива при семейство Щайгер, е конкретно приятелят му Фишер. Свидетелство за това е едно писмо на Хербарт с дата 18.02.1797 г. до г-н Щайгер, в което пише, че му е предадено чрез Фишер желанието на семейството да има немски учител, и в резултат на това той се „осмелява“ да коментира „определени условия“¹⁴⁾, заложени „писмено от г-н Фишер“ (Herbart, 1887 – 1912). Този факт се коментира и от основния биограф на Песталоци – П. Щадлер, според когото Хербарт отива при Щайгер като „наследник на Фишер“ и именно той е съдействал за неговото назначаване (Stadler, 1993, vol. 2, p. 173). Възможно е наистина Фишер да е бил за кратко време учител при Щайгер, тъй като очевидно се познава със семейството, но през 1796 г. той е в Йена, за което свидетелства приемането му през същата година за член на „Обществото...“ (Herbart, 1887 – 1912: vol. 19, p. 68). Междувременно той се е кандидатирил за професор по философия в Бернската академия, но тъй като не е избран, през 1797 г. приема да стане викарий в курортното селце Шинцнах (Schinznach). Това обяснява и факта защо Хербарт и Фишер тръгват заедно за Швейцария, като убеждават и други приятели да ги последват¹⁵⁾.

Подготовката за пътуването е в ход¹⁶⁾, а според Бюлендорф има и точно фиксирана дата – 26.03.1797 г. (K 16, p. 53). Няколко дни преди това, на 22.03.1797 г., членовете на „Обществото на свободните мъже“ се събират на поредната си сбирка и пред тях Хербарт държи прощална реч (Raabe, 1959), а на следващия ден всички приятели се срещат и на прощална вечеря. На 24.03. те се сбогуват с Фихте, като връзката между професора и неговите студенти продължава и след тяхното заминаване чрез постоянна кореспонденция помежду им¹⁷⁾.

Със заминаването си за Швейцария Хербарт слага началото на следващите „по-зрели години“ (Herbart, 1887 – 1912: vol. 16, p. 52) с надеждата,

че „чрез преподавателската си дейност ще може да опознае по-точно човешката природа“⁽¹⁸⁾.

Хербарт в Швейцария и срещата с Песталоци

Хербарт пристига в Берн в края на април 1797 г. (около Великден)⁽¹⁹⁾ и веднага се отдава на възпитанието и обучението на децата в семейство Щайгер. Той приема своята нова професия с „чиста нравствена сериозност“ (Herbart, 1883 – 1884: vol. 1, p. XXVI), а това го изпълва с огромно въодушевление както от природата, така и от условията, които му се предоставят. За това свидетелства едно негово писмо до приятеля му Рист, в което споделя своите първи впечатления: „...тук намирам едно местенце, толкова красиво, колкото трябва да бъде, за да не го забравиш,... приятелски лица, и... внимание, и доброжелателност, и най-вече пълна свобода при структуриране на работата ми...“ (Herbart, 1887 – 1912: vol. 16, p. 61). Хербарт е очарован и от начина, по който се отнасят към него – от една страна, като към член на семейството, а от друга – съобразно ранга, който има.

Паралелно с педагогическата си дейност Хербарт е задължен да подготвя двумесечни отчети до г-н Щайгер⁽²⁰⁾, в които той не само описва своите наблюдения върху характера и способностите на поверените си възпитаници, но и прави първи стъпки в обобщаване на идеите си. Първоначално неговите разсъждения са насочени към същността на човешката природа, като приема, че никой не трябва да ограничава природните сили на човека, а само да ги развива, при това под „закрилата“ и „нежното покровителство“ на „нравствения закон“. Но тогава „къде искаме да спрем, за да няма произвол, за да моделираме?“ – пита се Хербарт, търсейки насоката на своите педагогически усилия. И вместо да се оставим „да ни водят обстоятелствата, все едно че всичко се развива равномерно“, не трябва ли „да правим нещо повече или нещо друго“, продължава да размишлява младият учител (Herbart, 1887 – 1912: vol. 1, p. 48). Търсейки отговор на тези въпроси, Хербарт „открива“, че най-важното е да се посочи целта на възпитанието. Ето защо съвсем в началото на своята практическа педагогическа дейност той прави опит да я формулира. Според него това е „да откъснем децата от играта на случайността“. Но за да се реализира тази цел, е необходима планомерна работа, която единствено ще може да гарантира успеха, ако не „със сигурност, то поне с висока степен на вероятност“ (Herbart, 1887 – 1912: 51). Независимо от усилията, Хербарт осъзнава липсата на опит в реализирането на своите цели, затова той търси сигурни ориентири, които, за съжаление, не може да открие в съществуващите по това време педагогически концепции.

Тогава на „помощ“ идва големият Песталоци, за когото Хербарт несъмнено е слушал още в Йена. От една страна, това се дължи на майка му, която е в приятелски отношения⁽²¹⁾ с Мари Йохана Ран⁽²²⁾, родена в Цюрих и съпруга на Фихте. Тя принадлежи към женския кръг на Анна Шултес и именно чрез нея през периода на второто си пребиваване в Цюрих (1793 – април, 1794) Фихте

се запознава с Песталоци²³⁾ и го посещава няколко пъти в Рихтерсвил, където е отседнал (Traub, 2010: 43; Pestalozzi, 2009: 200). Няма как по време на дружеските вечери, които дава семейство Фихте в Йена, да не са водени разговори около Песталоци и неговото творчество. От друга страна, Песталоци е известен с писателската си дейност в Швейцария. През 1780 г. излиза книгата „Вечерните часове на един отшелник“, през периода 1781 – 1787 той публикува четири томния си роман „Линхард и Гертруда“, следват книгите „Кристоф и Елза“ (1782), „Законодателство и детеубийство“ (1783). По времето, когато Хербарт е в Швейцария, името на Песталоци и неговото творчество са широко обсъждани и това е известно на младия учител.

Може да се приеме, че всички тези обстоятелства предопределят желанието на Хербарт по време на престоя си в Берн да се срещне лично с известния Песталоци. Той обаче съзнава, че не е подготвен достатъчно добре както теоретически, така и практически, и дълго време не се осмелява на тази стъпка. За това свидетелства едно писмо от 28.01.1798 г. до негов приятел, в което той пише следното: „Страхувам се да натоварвам учени, които още не съм оценил достатъчно чрез техните произведения, а и от които не смея непосредствено да поискам напътствие“ (Herbart, 1887 – 1912: vol. 16, p. 78). Той има предвид Песталоци, защото пак в това писмо споделя, че от „Швейцария е видял твърде малко“, а към „достойния за слава Песталоци го отвежда случайността“ (Herbart, 1887 – 1912). Какво има предвид Хербарт с тази фраза и може ли да се приеме, че той се е срещал с Песталоци преди посещението си в Бургдорф през 1799 г.?

Това предположение категорично следва да се отхвърли. Вероятно Хербарт има предвид разказите на своя приятел Фишер, който в началото на декември 1797 г. посещава Песталоци в Нойхоф. Както вече беше посочено, Фишер е викарий в близкото курортно селище Шинцнах, което е само на 7 км от Нойхоф, и той използва тази възможност да се запознае с именития писател. През този период освен с творческа дейност Песталоци е ангажиран и политически, като отново чрез перото той изразява отношението си към Френската революция, към различни социални и икономически проблеми в Швейцария, свързани с данъчната система (десятька), с народното брожение за отмяна на определени привилегии на занаятчиите от езерното крайбрежие и др. (Stadler, 1993: vol. 1, p. 389 – 450). Ето защо Фишер иска да поговори с него по тези въпроси. Този разговор, продължил три часа²⁴⁾, няма съмнение, че оставя трайни следи у Фишер, за което той споделя: „За мен следобедът, прекаран при Песталоци, беше познавателен, възвишен, а след това ми се изясниха много неща, които иначе в моето разбиране и при оценяването на неговите публикации ми бяха неясни“ (Stadler, 1993: vol. 1, p. 447).

Две седмици по-късно, в края на декември, в Берн се събират „свободните мъже“ Фишер, Хербарт, Бьолендорф и Мурбек, за което свидетелства едно писмо на Бьолендорф до Щек с дата 30.12.1797 г. (Herbart, 1887 – 1912: vol. 16,

р. 75). Писмото е твърде кратко, тъй като не е запазено цялото и има чисто информативен характер. Но фактът, че Хербарт се среща с Фишер малко след пребиваването му при Песталоци, ни дава основание да изразим предположение, че Фишер подробно е разказал за срещата и е споделил със своите приятели впечатленията си от „известния швейцарец“. Вероятно под „случайност“ Хербарт е имал предвид именно споделянето, а не конкретна среща между тях двамата.

Началото на 1798 година е драматично за всички швейцарци и съдбовно за 52-годишния Песталоци. Започват революционни процеси, като първо в Базел се обявява създаването на национален парламент, след което в резултат на нахлуването на френските войски в кантон Берн се прокламира т.нар. Леманска република. Семейство Щайгер и самият Хербарт също са въввлечени в тези събития, а това изключва възможността той да има среща с Песталоци, още повече че размириците обхващат и други кантони, което създава огромно безпокойство сред населението.

На 12.04.1798 г. е провъзгласена по френски модел Хелветската република, а съобразно новия държавен ред изпълнителната власт се осъществява от Директорат (Direktorium). Първото правителство се състои от 10 членове, един от които е Филип Щапфер²⁵⁾ (1766 – 1840) в качеството си на министър на изкуствата и обучението. Изцяло в духа на просвещенските идеи Щапфер предлага законопроект, в основата на който стои въвеждането на единна (швейцарска) образователна система, чрез която да се осъществи интеграция на всички социални групи. С цел популяризиране на своите идеи за постигането на национално съзнание чрез възпитание Щапфер организира издаването на „Хелветски народен вестник“ (1798) и осигурява неговото финансиране (Stadler, 1993: vol. 2, p. 51 – 67). За редактор е поканен Песталоци, който приема това предложение с ясното убеждение, че „родината се нуждае спешно от съществено подобряване на възпитанието“ (Pestalozzi, 1946 – 1995: vol. 4, p. 15).

Междувременно на 30.11.1798 г. Директорията приема постановление за създаване на дом за бедни, изоставени и нуждаещи се деца, които ще се възпитават в него безплатно, като заниманията им ще се разпределят равномерно „между селскостопанската работа, домашната ръчна работа и същинското обучение“ (Stadler, 1993: vol. 2, p. 73). Това в голяма степен е в унисон с основополагащата идея на Песталоци за връзката между елементарното образование и икономически ориентираната трудова дейност, чрез което ще се подобри положението на бедните селски слоеве – идея, теоретически развита в „Линхард и Гертруда“ и практически, макар и неуспешно, реализирана в Нойхоф. Няма съмнение, че за осъществяването на тази задача е поканен Песталоци, който, следвайки своето вътрешно убеждение, пише кратко и ясно: „Тръгнах с желание“ (Pestalozzi, 1927 – 1996: vol. 13, p. 4). На 7.12.1798 г. той пристига в Станс – мястото, което е избрано за осъществяване на правителственото решение. Тук се осъществява втората среща между Песталоци и Фишер, който отива да го посети в качество-

то си вече на секретар и най-приближен сътрудник²⁶⁾ (от октомври 1798) на министър Щапфер. В годината, в която Фишер умира (1800), Песталоци си спомня с благодарност за вниманието, което той е „засвидетелствал към всичко, което е правил там“ (Pestalozzi, 1927 – 1996: vol. 13, p. 211). Поради военните действия с решение от 7.06.1799 г. Директорията прекратява дейността на сиропиталището и го преобразува в болница (Stadler, 1993: vol. 2, p. 89 – 92).

Така описаните събития и факти също изключват Хербарт да се е срещал с Песталоци в Станс, от една страна, защото разстоянието от Берн е голямо (около 125 км), а от друга – той е ангажиран с възпитанието и обучението на децата на Щайгер, за което свидетелстват неговите писма от този период (Herbart, 1887 – 1912). Но макар и да няма преки доказателства, може да се приеме, че Фишер е споделил с него за посещението в Станс и „случайните“ срещи на Хербарт с „известния възпитател“ продължават.

След поредния неуспех Песталоци се чувства твърде изтощен и разочарован, поради което решава да си вземе „дни за почивка“, които, по думите на Щадлер, са единствените в неговия живот (Stadler, 1993: vol. 2, p. 93). Заминава за Гурнигел (Gurnigel) – известно курортно селище по онова време. Там Песталоци отсяда при собственика на хотела с минералния извор – Н. А. Цеендер (1770 – 1849)²⁷⁾, с когото остава в кореспонденция и за когото пише: „Обичам го както никой друг човек“ (Pestalozzi, 1927 – 1996: vol. 13, p. 191). Хербарт също познава Цеендер от студентските си години в Йена и очевидно са се виждали, най-малкото при посещението му с децата в Гурнигел. Двамата остават в контакт, като има запазени няколко писма от периода 1801 – 1803 г.²⁸⁾

В Гурнигел Песталоци стига до заключението: „Аз не мога и не искам да живея повече без моята цел“, а именно да работи за възпитанието на толкова „зле обучен народ“ (Pestalozzi, 1927 – 1996: vol. 13, p. 191). Това негово желание се осъществява съвсем скоро, а съществена роля играят отново министър Щапфер и неговият секретар Фишер. Двамата работят върху въпроса за подготовката на учители, които ще реализират всеобщото задължително елементарно образование. За тази цел Фишер представя проект за откриване и организиране на 6 семинара за обучение на учители, но въпреки обещанието за финансова подкрепа от страна на Директорията този план не се реализира. Ето защо в докладна записка до министър Щапфер (20.05.1799 г.) той прави ново предложение за създаване на педагогически институт под негово ръководство в Бургдорф. Основанията са, че се „намира на централно място“, че има „налични художествени ресурси“ и че „неговите жители са с добро мислене“ (Stadler, 1993: vol. 2, p. 103). Проектът е одобрен със заповед на министъра от 23.07.1799 г., а малко преди това, на 29.06.1799 г., се предоставя за целта и дворецът Бургдорф пак по настояване на Фишер. Относно привличането на Песталоци в това начинание се знае твърде малко, както твърди Щадлер, тъй като няма запазени писмени сведения, но е ясно, че Щапфер

подкрепя предложението. Министърът иска паралелно с „Ecole Normale“ да се създаде и училище, в което децата не само ще усвояват елементарни знания, но и ще се развиват духовно. Междувременно е получено и съгласието на кантоналните власти, които уреждат и битовите въпроси по отношение на „гражданина Песталоци“ – възнаграждение, жилище и др. (Stadler, 1993: vol. 2, p. 102 – 103). Поради финансови и политически разногласия Директорията отказва да подкрепи решението на министър Щапфер за създаването на педагогическия институт. Силно разочарован, Фишер напуска поста си и започва да организира откриването на частен семинар за подготовка на начални учители, а от края на юли, независимо от правителственото решение, Песталоци отива като учител в Бургдорф и „се заема с радост“ да обучава „обикновените и неграмотни деца“ (Stadler, 1993: vol. 2, p. 103).

Песталоци е съвсем в началото на своята практическа дейност, когато през късното лятото на 1799 г. пред Хербарт се открива възможност да посети Бургдорф, който се намира на около 20 км от Берн, и да се запознае лично с Песталоци. Това пътуване той осъществява заедно с Теодор Цимсен (1777 – 1843), с когото Хербарт се познава чрез Фишер и Ешен, тъй като двамата се разминават с около две години в Йена. Вероятно по настояване на своите приятели, които вече са в Швейцария, Цимсен също става домашен учител – първоначално при барон Фришинг, а след заминаването на Хербарт за Германия (края на 1799 г.), заедно с Ешен²⁹), при семейство Щайгер.

Как се осъществява контактът между Хербарт и Песталоци? Този въпрос не е изследван обстойно, а в литературата има откъслечни предположения. Едното от тях е свързано с майката на Хербарт и нейните близки отношения със семейство Фихте. За това пише Фрич (издател на писмата от и до Хербарт): „...тъй като Хербарт и майка му бяха свързани с Фихте, то това улесни неговия път към дома на Песталоци“ (Herbart, 1887 – 1912: vol. 19, p. 92). Това посредничество е малко вероятно, защото през 1799 г. Фихте участва в т.нар. спор за атеизма, след което напуска професорската катедра в Йена. Последното писмо между Фихте и Хербарт е с дата 24.03.1799, а кореспонденция между Мари Йохана и Песталоци от това време не е запазена, ако изобщо има такава. Другото предположение, значително по-обосновано, е свързано с Фишер. Както беше посочено, той има постоянни контакти с Песталоци, а през лятото на 1799 г. също е в Бургдорф и подготвя откриването на своя частен институт³⁰). Макар и да няма преки документи, които да ни насочват към това, има основания да се приеме, че именно Фишер съдейства за посещението на своя приятел Хербарт при Песталоци.

В най-голяма степен заслуга за това обаче има Цимсен, с когото Хербарт пътува. Самият Цимсен е голям почитател на Песталоци, той се среща с него в Берн, а в периода 1799 – 1803 г. го посещава многократно в Бургдорф в качеството си на член на комисия, сформирана по настояване на министър Щапфер, която има за цел да проучи „метода“ на Песталоци. Цимсен получава

тази привилегия, макар да е чужденец, именно защото познава задълбочено работата на учителя. Песталоци също оценява високо ролята му в признаването на „метода“, което споделя в едно писмо до него: „Вие бяхте един от първите, който видяхте плода в слабите кълнове“ (Pestalozzi, 1946 – 1995: vol. 4, p. 169). В излязлата през 1801 г. книга „Как Гертруда учи децата си“ Песталоци споменава името му в контекста на негов посетител (Pestalozzi, 1927 – 1996: vol. 13, p. 234). Цимсен, от своя страна, обобщава научно своите впечатления от „метода Песталоци“ в публикувания през 1804 г. хабилитационен и първи труд върху „Песталоциевия начин на преподаване“.

Относно самото посещение няма запазени сведения нито в архива на Песталоци, нито в този на Хербарт. Единственото, с което разполагаме, е споделеното впечатление от видяното в излязлата по-късно публикация на Хербарт „За най-новото произведение на Песталоци: „Как Гертруда учи децата си“ (1802). Там той пише: „...видях го в неговата учебна стая. (...) Една дузина деца между 5 и 8 години са повикани привечер в училище за един необикновен час; аз се страхувах, че ще ги намеря в лошо настроение и че експериментът, който бях дошъл да наблюдавам, ще е неуспешен. Но децата дойдоха без следа от нежелание...“ (Herbart, 1883 – 1884: vol. 2, p. 49). Това дава основание да се приеме, че Хербарт пристига в късния следобед и специално пред него Песталоци показва начина си на преподаване. От друга страна, той вероятно е отпътувал веднага на другия ден, тъй като в цитираната статия Хербарт не пише за второ наблюдение. Възможно е четиримата – Хербарт, Песталоци, Фишер и Цимсен, да са вечеряли заедно и да са обсъждали „метода“, но за това също няма доказателства.

Остава още един въпрос, който често се повдига, а именно дали Хербарт посещава Бургдорф веднъж, или многократно. В научната литература има твърдения за многократни срещи между двамата. Първи за това пише Карл Щайгер, неговият ученик, в спомени за учителя си: „Песталоци идваше често при Хербарт. След като той замина, аз занесох в Бургдорф едно негово писмено съчинение, като там бях приет най-приятелски и трябваше да остана целия ден“ (Herbart, 1887 – 1912: vol. 19, p. 92). Това твърдение може да се приеме с резерви, тъй като е изключено Песталоци да пътува до Берн за срещи с Хербарт, още повече че той е отдаден безрезервно на работата си с децата в училището. Ако е имало такива контакти, те по-скоро са били осъществявани в Бургдорф. Няма и информация какъв текст е занесъл К. Щайгер на Песталоци. В публикуваната кореспонденция и архив на двамата няма запазен подобен документ.

Тезата за „чести срещи“ се застъпва и в издадения през 1994 г. регистър на имената към събраните съчинения и писма на Песталоци, като под името на Хербарт има следното обяснение: „Й. Ф. Хербарт многократно е бил посетител в заведението на Песталоци в Бургдорф; имал е оживен обмен на мисли

с Песталоци; бил е застъпник на неговата педагогика....“ (Pestalozzi, 1994: vol. 1, p. 215). За регулярни срещи се пише и в допълнението към „Събрани писма до Песталоци“ (1995), където издателите също посочват в обяснителна бележка за Хербарт, че „през лятото на 1799 г. той, заедно с Цимсен, посещава многократно Песталоци в Бургдорф“ (Pestalozzi, 2009: vol. 1, p. 564).

Всички тези твърдения следва да бъдат отхвърлени, тъй като съществуващите писмени доказателства сочат, че Песталоци и Хербарт се срещат само веднъж в Бургдорф. Кой са аргументите в подкрепа на тази теза?

Тъй като Песталоци отива в Бургдорф в края на юли, а Хербарт го посещава в края на август, няма как да са осъществявани чести срещи помежду им през лятото. От друга страна, през юни, юли и август Хербарт е в оживена кореспонденция със своите приятели и в нито едно от запазените писма той не коментира подобни срещи и пътувания. Същото се отнася и до Песталоци.

Има и още един аргумент. В този период Хербарт получава тревожни новини от родителите си и е силно притеснен. За това свидетелстват няколко писма. Едното е от Бюлендорф до Щек (15.08.1799 г., Йена), в което той пише за Хербарт и ситуацията с майка му, която е болна. В него се отправят и упреци към баща му, който дълго време отсъствал, но според Бюлендорф, който е в кореспонденция с г-жа Хербарт, това за нея е по-добре (Pestalozzi, 2009: vol. 1). В друго писмо до неизвестен получател с дата 4.09.1799 г. Хербарт за първи път споделя намерението си да напусне семейство Щайгер. Като причини той изтъква, от една страна, политическите събития, които са променили ситуацията, и ландфогтът не е спазил предварителната им уговорка за ваканция през лятото, а от друга – семейството: „Понастоящем, тъй като майка ми отново не е добре, очаквам нейното решение – извика ли ме, тръгвам колкото е възможно по-бързо“ (Herbart: 1887 – 1912: vol. 16, p. 116). Със същата дата е едно писмо от Фишер до Смит, в което той пише, че „Хербарт и Ешен искат да изоставят Хелвеция“ (Herbart, 1887 – 1912). Тази кореспонденция показва, че в края на лятото съзнанието на Хербарт е ангажирано с мисълта около евентуалното напускане на семейство Щайгер и е малко вероятно той да пътува често до Бургдорф.

Но има запазено още едно писмо, изпратено от Фишер до Цеендер с дата 12.12.1799 г. В него той споделя, че очаква да се видят с Хербарт в Бургдорф и да обсъдят „плановете, които са проектирали“. Фишер има предвид желанието на тримата приятели – той, Хербарт и Ешен, да организират модерен образователен институт, което се осуетява, от една страна, поради заминаването на Хербарт, който повече не се завръща в Швейцария, а от друга – поради трагичните обстоятелства около Фишер и Ешен през следващата година. В това писмо Фишер споменава и за Песталоци, който според написаното е изразил „нескритото си съжаление, че милият ги напуска...“ (Herbart, 1887 – 1912: vol. 16, p. 128). Очевидно Хербарт не пътува за Бургдорф и не се сбогува с Фишер, а изразеното от Песталоци е по-скоро въпрос на любезност. Но със

сигурност може да се приеме, че Фишер е споделял и обсъждал с Песталоци плановите за създаване на съвместен педагогически институт.

Хербарт в Бремен и рецепцията на Песталоци

През следващите две години (1800 – 1802) Хербарт живее в Бремен при своя приятел Смит, който междувременно е избран за член на градския сенат. Там той попада в кръга на сформираното през 1783 г. „Читателско общество“ към Бременския музей, което си поставя просветенски задачи, свързани с разпространението на общополезни и научни знания от областта на природните и хуманитарните науки. В рамките на тази общност се инициира и педагогическо движение, в основата на което стои реформирането на учебното дело в града. Усилията са насочени както към подобряване работата на съществуващите начални училища, така и към увеличаване на техния брой по посока на реализиране на идеята за всеобщо задължително елементарно образование. Именно тогава излиза книгата на Песталоци „Как Гертруда учи децата си“, която дава отговор основно на въпросите, свързани с начина на преподаване. Бременските педагози оживено обсъждат написаното, като оценяват противоречиво „метода“ – едни го възхваляват (Й. Л. Евалд, Й. К. Хефели), а други критично го отхвърлят (В. Кр. Мюлер). Провокиран от дебата в рамките на литературния кръг, Хербарт също се включва с позиция, чрез която се опитва да примири поддръжниците и противниците на педагогическите възгледи на Песталоци. Това мнение той изразява в излязлата през 1800 г. рецензия върху публикацията на Й. Ит „Служебен отчет върху Песталоциевото заведение и новия начин на преподаване в него“. Хербарт е убеден, че на „немските учители“ им е необходимо да се запознаят с „института в Бургдорф“, защото там е „постигнато нещо ново, нещо образцово, нещо, на което си струва да се подражава“ (Herbart, 1887 – 1912: vol. 12, p. 3 – 14).

Хербарт продължава да изследва педагогическата работа на Песталоци и в началото на май 1801 г. в писмо до издателя на списание „Ирене“ и негов приятел Халем пише: „Бих желал да погледнеш едно мое опитно начинание, дали може да се публикува. Темата за духа на Песталоциевата идея за възпитанието много ме вълнува и с помощта на новините от моя приятел Цимсен³¹⁾ [...] бих желал да я представя“ (Herbart, 1887 – 1912: vol. 16, p. 215). Хербарт не променя повече изпратения текст и той излиза в списанието през 1802 г. (2-ро издание 1804 г.) със заглавие „За Песталоци“. Оригиналната публикация е в две части. Първата част е „Откъс от писмо до издателя“ (от 24.12.1801 г.), където Хербарт обосновава своя интерес към Песталоци, като посочва, че това дължи на Цимсен, който, по неговите думи, не само го информира за случващото се в Бургдорф, но и му изпраща книгата на Песталоци. Втората част е същинската и е озаглавена „За най-новото произведение на Песталоци: „Как Гертруда учи децата си“. Хербарт посвещава публикацията на съпругата и дъщерите на Смит, тъй като организираният от тях женски кръг, подобно на този на Анна Шултес

Песталоци, много активно се занимава с „изучаването на педагогиката“. Най-голям принос в тези техни усилия има Хербарт, който не само че се ползва с „изключителен авторитет“ сред дамите, но и изнася лекции³²⁾, които „напълно кореспондират с духа на „Линхард и Гертруда“ (Herbart, 1887 – 1912: vol. 16, p. 139).

Хербарт продължава да изучава Песталоци и през 1802 г. публикува следващото си произведение върху неговите възгледи, озаглавено „Песталоциевата идея за азбука на нагледността, изследвана и научно представена“. Междувременно той вече е в Гьотинген, където след депозиране на своите тези по докторската си дисертация и тяхната защита е избран за доцент. От зимния семестър на учебната 1802/1803 г. Хербарт чете лекции по философия и педагогика. През ноември 1802 г. в писмо до Смит той му съобщава, че е изпълнил поетия ангажимент, а именно да попита Песталоци дали няма подготвен учител за Бремен. Хербарт „няма големи очаквания“, че ще бъде оказано съдействие, затова предлага да бъде изпратен специален човек в Бургдорф, който да се запознае на място с нещата. Това се случва и за там заминава Блендерман – възпитаник на бременския дом за сираци, въпреки съмненията на Хербарт, че той ще се справи (Herbart, 1887 – 1912: vol. 16, p. 257 – 258). От това писмо става ясно, че Смит разчита на посредничеството на Хербарт, въпреки че той самият също се познава с него по време на свое посещение в Цюрих през 1796 г.

След като излиза преработеното издание на „Азбука на нагледността“ (1803) на Песталоци, Хербарт също преработва и преиздава своето съчинение, като добавя една нова съществена глава – „За естетическото изобразяване на света като предмет на педагогиката“ (1804). По време на тези подновени занимания с идеите на Песталоци Хербарт иска да вникне в същността на „метода“, което го води и към определени съмнения около неговата ефективност. За да даде отговор на въпросите, които го вълнуват, той се обръща писмено към Песталоци. За съжаление, това писмо не е запазено, но в архива на Песталоци е открита една чернова с подробни отговори по поставените 9 въпроса (Pestalozzi, 1927 – 1996: vol. 15, p. 425 – 431). Запазеният ръкопис е датиран от „средата на 1803 г.“, което означава, че някъде по това време Хербарт изпраща своя „въпросник“. Това и предходното писмо още веднъж ни връщат към тезата за „оживен контакт“ между двамата, но за съжаление, няма никакви други писмени доказателства в тази насока.

През 1804 г. Хербарт е поканен отново в Бремен. Там той изнася доклад на тема: „Гледище върху оценяването на Песталоциевия метод на обучение“, който излиза и в самостоятелна брошура. Неговата публична изява е в подкрепа на усилията на сенатор Смит да въведе „елементарния метод“ при

обучението в началните училища на града. Това е последната публикация на Хербарт върху идеите на Песталоци.

Заклучение

През 1805 г. Хербарт е избран за извънреден професор в Гьотинген и се съсредоточава върху академичната си кариера, а малко по-късно излиза и неговото основно произведение „Обща педагогика, изведена от целта на възпитанието“ (1806). Хербарт повече не се връща към рецепция на творчеството на „известния швейцарец“, но той остава да твори в областта на педагогиката, като поставя основите на нейното научно легитимиране. Интересен е още един въпрос – дали Песталоци познава „Обща педагогика...“ и последвалите публикации на Хербарт? Категорично не, поне що се касае до доказателства от архивни документи, които да отхвърлят или потвърдят подобна теза. Красноречиви са и думите на Петър Щадлер: „Всъщност Песталоци беше в ограничено съприкосновение с педагогиката на своето време. Това, от което се нуждаеше, беше да има привърженици и мисионери, а не колеги с различаващи се възгледи. Той не се възприемаше като учен, а като създател на единствено правилния метод. Докато млади педагози като Хербарт и Фрьобел са били подвластни на неговото обаяние, той ги е подкрепял, но когато те стават духовно самостоятелни, губи интереса си към тях“ (Stadler, 1993: vol. 2, rw. 477). Мнение, което може да бъде отнесено и към Хербарт, който уверено тръгва по своя път на себедоказване и научно утвърждаване.

БЕЛЕЖКИ

1. По повод излизането на книгата на Песталоци „Моите изследвания върху хода на природата“ Й. Хердер (1744 – 1803) пише положителна рецензия, в края на която пожелава „хубави есенни дни“ на автора, имайки предвид неговата зряла възраст.
2. Днес университетът носи името на Фридрих Шилер.
3. Johann Rudolf Fischer завършва академия в Берн, след което учи в университетите в Лозана и Йена. Там се сприятелява с Хербарт и съдейства той да стане частен учител при семейство Щайгер в Берн. По време на Хелветската република е секретар на министър Щапфер. Умира от тиф на 28 години.
4. Johann Rudolf Stek е роден в Берн, учи право в родния си град, след което продължава следването си в Университета в Йена. Там се запознава с Хербарт и останалите членове на „Обществото на свободните мъже“. Активно участва в работата на Хелветското правителство като негов генерален секретар. След падането на Републиката до смъртта си работи като член на швейцарския апелативен съд. Осъществява кореспонденция с майката на Хербарт.
5. Johann Smidt учи теология в Йена, след което става за много кратко време свещеник в Цюрих, където се запознава и с Песталоци. След кратка препода-

вателска дейност в гимназията Смит се отдава на обществено-политическа дейност. Става сенатор в парламента на свободния град Бремен, след което в продължение на 35 години е кмет на града. Смит се счита за основател на пристанището и след неговото разрастване – на град Бремерхафен. Той е сред най-близките приятели на Хербарт, като поддържа контакти и с неговите родители, за което има запазени много писма.

6. Casimir Böhlendorf завършва Университета в Йена, след което заедно с Хербарт заминава за Швейцария и става частен учител. Бьолендорф е близък на поета Хьолдерин, но въпреки желанието не получава признание от Гьоте и Шилер. Оставя голямо творчество в областта на поезията и прозата.
7. Johann Georg Rist учи право в университетите в Йена и Кил, след което е датски дипломат в Санкт Петербург, Мадрид, Лондон, Париж. Работи за възстановяване на независимостта на Шлезвиг-Холщайн и е член на първото правителство. Поддържа интензивни контакти с Хербарт през целия им жизнен път.
8. Friedrich Muhrbeck учи в Университета в Грайфсвалд, след което продължава в Йена. Поддържа лични контакти с Шелинг, Хегел, Хьолдерин. Заминава с Хербарт за Швейцария, след което е извънреден професор в Университета в Грайфсвалд.
9. Johann Diederich Gries учи право в Хамбург и Йена, където се запознава с Гьоте, Шилер, Хердер. Работи основно като преводач на антична литература.
10. Friedrich Eschen учи литература и философия в Йена, където попада в кръга на ранните романтици. Заминава с Хербарт за Швейцария, за да работи като частен учител в различни аристократични семейства. Превежда антична литература, основно Хораций. Загива трагично след подхлъзване в планината в Швейцария през 1800 г.
11. Theodor Ziemssen учи теология в Грайфсвалд, но привлечен от славата на Университета, решава да продължи в Йена. Там той остава около година, след което е частен учител в Швейцария. Там се запознава с Песталоци. Хабилитира се като доцент в Университета в Грайфсвалд, но решава да се отдаде на възпитателска работа и открива частно училище по примера на Песталоци. След пожар заведението е унищожено и се закрива, а Цимсен става директор на синада.
12. През 1959 г. излиза протоколната книга на Дружеството, като в нея има точна информация за всички членове, за датата на приемането им, както и за изнесените доклади и беседи.
13. Г-н Щайгер е ландфогт, което означава, че като аристократ има неограничена съдебна, полицейска, военна и културна власт.
14. Хербарт има предвид своите знания и компетентности, като изброява учебните предмети, по които би могъл да преподава: география, история, физика, математика, немски език и литература, както и латински и гръцки. Хербарт изтъква още, че би могъл да обучава и по музика, тъй като

- владее пиано, цигулка и контрабас. В писмото Хербарт описва и един примерен дневен план, като посочва, че заниманията ще траят между 4 и 6 часа, ще има и свободни часове, като той се ангажира не само да преподава, но и да подпомага заниманията на децата. Хербарт желае да бъде по-скоро техен приятел, отколкото „надзирател“ (Herbart, 1887 – 1912, т. 16, с. 51).
15. Това става ясно от едно писмо на Хербарт до Смит (Йена, 13.03.1797 г.), в което той споделя, че за Швейцария ще пътува заедно с Фишер и Бьолендорф (Herbart, 1887 – 1912, т. 16, с. 51). Бьолендорф в писмо до Смит също потвърждава имената на пътуващите, като посочва и още един приятел – Шек, който е от Берн и който също „се присъединява към групата“ (Herbart, 1887 – 1912, т. 16, с. 53). В крайна сметка, за Швейцария заминават още Мурбек, Ланг и Ешен, всички те „свободни мъже“.
 16. Решението е всички да пътуват през Гьотинген за Швейцария (разстоянието от там до Берн е около 650 км), тъй като с тях е и майката на Хербарт, която по време на престоя му в Йена също е там. В цитираното писмо до Смит Хербарт пише, че чрез този обходен маршрут иска да придружи майка си в пътуването и към къщи, за което очевидно и приятелите му нямат нищо против.
 17. Фихте и Хербарт поддържат връзка и кореспонденция известно време. Има запазени само три писма между двамата – две от Хербарт до Фихте, като едното е датирано на 1.10.1795 (Herbart, 1887 – 1912, т. 19, с. 65), а другото на 24.03.1799 (Herbart, 1887 – 1912, т. 16, с. 101) и едно от Фихте до Хербарт – 1.01.1798 (Herbart, 1887 – 1912, т. 16, с. 76).
 18. Това пише Хербарт за годините в Берн в своята автобиография от 1802 г. по повод кандидатурата му за професор (Herbart, 1887 – 1912, т. 1, с. 366 – 367).
 19. По спомени за Хербарт от неговия приятел Смит, което се потвърждава и от К. Кеербах – издателя на събраните съчинения (Herbart, 1887 – 1912, т. 1).
 20. От всички отчети, които Хербарт подготвя, са запазени само пет, при това със съмнение относно съдържанието и формата им, т.е. дали наистина това са текстовете, които Хербарт изпраща на Щайгер. Спорни са и датите върху отчетите. Издателят и ученик на Хербарт – Г. Хартенщайн, в първите „Събрани съчинения“ (1851) датира отчетите в друга последователност (вж. Herbart, 1887 – 1912, т. 1, с. LIII). В том първи на „Събрани съчинения“ на Хербарт те са подредени по следния начин: първият е писан на 4.11.1797 г. (всички са единодушни в неговата автентичност), вторият – януари 1798 г., третият е от пролетта на 1798 г., четвъртият – есента на 1798 г., и последният е от късната есен на 1798 г. (Herbart, 1887 – 1912, т. 1, с. 39 – 70).
 21. За това свидетелства едно запазено писмо от съпругата на Фихте – Йохана, до Смит, в което тя изразява искреното си съжаление и болка от това, че г-жа Хербарт е отпътувала от Йена, тъй като тя се явявала „единствената женска душа“, с която „може да се поговори истински“ (от 17.04.1797 в Herbart, 1887 – 1912, т. 16, с. 58).

22. Мари Йохана Ран е сгодена за Фихте и през пролетта на 1793 г. те сключват брак малко преди утвърждаването му за професор в Йенския университет. След заминаването на Фихте тя остава за известно време в Цюрих, като в писмо от 31.05.1794 г. до съпруга си пише: „Песталоци беше днес тук, поздравява те и би желал да чуе нещо от теб...“ (цит. по Stadler, 1993, т. 1, с. 336). Запазено е и едно писмо на Песталоци (10.03.1809) до г-жа Фихте, което се явява отговор на нейно такова, но то не е открито.
23. По време на тези срещи се водят оживени разговори за философската същност на Френската революция, като очевидно Песталоци споделя определени възгледи на Фихте, което му дава основание в писмо до Феленберг от края на 1793 г. да напише: „Аз го допуснах, вярвам, много близо до себе си. Сигурно ще се виждаме често“ (Pestalozzi, 1946 – 1995, т. 3, с. 306).
24. След тази първа среща с Песталоци при завръщането си на 4. 12. 1797 г. в Шинцнах Фишер описва подробно целия разговор в писмо до своите приятели Щек и Цеендер (Pestalozzi, 1946 – 1995, т. 4, с. 32), воден не само от мисълта за неговата значимост, но и от предчувствие за бъдеща още по-голяма слава на Песталоци. Това писмо е предадено от внука на Щек и то се публикува под формата на доклад – Bericht über einen Besuch bei Pestalozzi, im Dezember 1797. In: Pestalozzi Blätter. Jahrgang 12 (1891), S. 1 – 13.
25. Philipp Albert Stapfer завършва теология в Бернската академия, след което пътува с изследователска цел в Гьотинген, Лондон и Париж. По време на Хелветската република е министър по въпросите на науката, изкуствата, сградите и улиците. Включен е в швейцарската делегация, която води преговорите с Наполеон Бонапарт. След падането на Републиката се установява в Париж.
26. По този повод в разговор с Щек Фишер казва: „Песталоци ме въвляче в политиката като никой до сега“ (Steck, 1907, с. 20).
27. Nikolaus Albrecht Zehender, като син на Давид Албрехт Цеендер, наследява хотел с минерална баня към него в Гурнигел. През XVIII и XIX век курортът е много известен, но впоследствие замира и днес там има само една чешма. Гранд-хотелът е разрушен, така че не може да се види мястото, където Песталоци прекарва почти два месеца през 1799 г.
28. Общо четири са запазените писма, като всички са от Цеендер до Хербарт. Първото е с дата 18.08.1801 г., останалите са едно от 6.03.1802 г. и две от 1803 г. – 11.08. и 30.12. Съдържанието показва, че Хербарт отговаря на своя приятел, но за съжаление, тези отговори не са открити.
29. Ешен е учител за кратко, тъй като поради инцидент в планината загива през август 1800 г. Цимсен, който е свидетел на случая, е съкрушен от смъртта на приятеля си и дълго време е в депресия. Излиза от това състояние благодарение на Цеендер, при когото престоява, подобно на Песталоци, в Гурнигел, след което продължава заниманията си като частен учител.
30. Фишер не може да реализира напълно начинанието си, защото заболява от тиф и скоро след това умира – 4.05.1800 г.

31. Цимсен е в кореспонденция с Хербарт и в запазените десетки писма от периода 1800 – 1803 г. го информира за всичко, което се случва в Бургдорф (вж. Herbart, 1887 – 1912, т. 16, т. 19).
32. Дамският клуб, пред който Хербарт изнася своите лекциите, е своеобразна форма на „вечерно училище“, като има определен разпис. За това свидетелства едно писмо на Смит до жена му, в което я уведомява, че лекциите в следващите дни няма да се провеждат, тъй като Хербарт е на минерални бани (Herbart, 1887 – 1912, т. 16, с. 216).

REFERENCES / ЛИТЕРАТУРА

- Habeck, R. (1996). *Ich träum den Hafen, wo die Welle ruht*. Hessen.
- Herbart, J. Fr. (1883 – 1884). *Pädagogische Schriften*. 2 Bände. Hrsg. von Fr. Bartolomäi. Langensalza.
- Herbart, J. Fr. (1887 – 1912). *Sämtliche Werke*. 19 Bände. Hrsg. von K. Kehrbach und O. Flügel. Langensalza.
- Pestalozzi, J. H. (1927 – 1996). *Sämtliche Werke*. Kritische Ausgabe. 29 Bände. Berlin/ Leipzig/Zürich.
- Pestalozzi, J. H. (1946 – 1995). *Sämtliche Briefe*. 14 Bände. Zürich.
- Pestalozzi, J. H. (1994). *Sämtliche Werke und Briefe*. Registerband. 2 Bände. Zürich.
- Pestalozzi, J. H. (2009). *Sämtliche Briefe*. Nachtrag. 2 Bände. Zürich.
- Raabe, P. (1959). *Das Protokollbuch der Gesellschaft der freien Männer in Jena 1794-1799*. Weimar.
- Stadler, P. (1993). *Pestalozzi. Geschichtliche Biographie*. 2 Bände. Zürich.
- Steck, R. (1907). *Johann Rudolf Fischer von Bern und seine Beziehungen zu Pestalozzi*. Bern.

HERBART AND HIS WAY TO PESTALOZZI AND PEDAGOGY

Abstract. During the period of 1797 to 1799 Herbart is a private teacher in Switzerland. Through his friends and classmates he visited Pestalozzi at Burgdorf. After this meeting follows a two-year research on the scientific basis and practical value of Pestalozzi's "method", this also finds expression in Herbart's first pedagogical works.

✉ **Prof. Albena Chavdarova, DSc.**
Faculty of Education
University of Sofia
Sofia, Bulgaria
E-mail: albenachavdarova@gmail.com